

Pregledni znanstveni članak

UDK: 316.73(4)

Primljeno: 20. travnja 2014.

Multikulturalizam u Europi danas – novi rascjepi granica identiteta i prava

*dr. sc. Andreja Sršen**

*Monika Bogeljić**

Sažetak

U radu se propituje pitanje multikulturalizma u Europi u uvjetima posttradicionalne društvene pluralizacije. U tu se svrhu najprije analiziraju europski društveni procesi kroz poimanje kulture, čime se ulazi u problematiku teorije refleksivne modernizacije. Osim kulturološkog aspekta, svakako se nameće i politički aspekt multikulturalizma kroz prizmu europskog političkog naroda. Paradoksalan je rezultat multikulturalizma u Europi u tome što je ideju integracije pretvorio u ideologiju isključenja na temelju univerzalnosti sloboda. Na deterritorijaliziranim prostorima EU-a dolazi do problema nadnacionalnog državljanstva/građanstva i do njegove negacije u praksi, što je posljedica nemogućnosti depolitizacije multikulturalizma sredstvima političkih mehanizama. U tom smislu i dalje su otvorene rasprave oko dileme je li multikulturalizam kao projekt usmjeren na politiku grupnih prava i priznavanja kulturno različitih zajednica u europskom društvu donio više štete ili koristi.

Ključne riječi: multikulturalizam, Europa, pluralizacija, modernizacija, europsko društvo

Uvod

Kad je riječ o Europi i multikulturalizmu, prvo treba istaknuti kako Europa pamti niz povijesnih događaja koji su pomogli u stvaranju njezina multikulturalnoga karaktera. Treba se prisjetiti civilizacije stare Grčke i Rimskog Carstva, migracija tijekom industrijskih i političkih revolucija za vrijeme 18. stoljeća, ugovora iz Versaillesa o nacijama-državama, velikih promjena nakon svjetskih ratova, stvaranja transnacionalnih zajednica europskih naroda te naposljetku stvaranja Europske Unije kao multi-

* dr. sc. Andreja Sršen, Odjel za sociologiju, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, *e-mail*: asrsen@hrstud.hr
Monika Bogeljić, studentica poslijediplomskog studija sociologije na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu

kulturne formacije. Europa je još od davnina kontinent na kojem su se izmjenjivala mnoga carstva, te je kao takva oduvijek multikulturalna. Ono što bi potencijalno moglo ugroziti navedenu tvrdnju jest opasnost da su velika carstva Europe težila konceptu monokulturalizma više nego konceptu multikulturalizma budući da su inkorporirani narodi prihvaćali aspekte dominantne kulture. U skladu s tim i danas postoje prijepori oko suvremene krize multikulturalizma i svih onih elemenata koji je uzrokuju. Multikulturalizam u Europi danas se sve češće prikazuje kao politička praksa kontrole. On predstavlja prostor na kojem dolazi do sukobljavanja različitih praksi i diseminacije različitih kulturnih obrazaca koji uvjetuju razlike između dominantne zajednice u odnosu na nacionalnu kulturu u drugoj sredini. Takva interakcija u konačnici predstavlja multikulturalnost kao stanje stvari na terenu. Tijekom povijesti većina organiziranih političkih zajednica bile su multietničke zahvaljujući ratovima koji su mijenjali granice te migracijama kao posljedicama takvih kretanja. I konačno, sama trgovina bitno je utjecala na multietničku prirodu političkih zajednica na tlu Europe. Još u antičkoj Grčkoj filozofi poput Platona i Aristotela primijetili su da se grčki polisi u svome shvaćanju dobrog života razlikuju od Feničana, Egipćana i „drugih barbarskih“ naroda (Mesić, 2006:13). Danas, razlika između „nas“ i „njih“ u uvjetima posttradicionalne društvene pluralizacije predstavlja osnovu razumijevanja multikulturalnog društva u Europi. Pitanje je to „granica“ identiteta i prava. Gotovo sva premoderna društva uglavnom su dijelila pogled na svoje kulturne zajednice kao nositelje određenih kolektivnih prava. Problematiku kulturnog pluralizma¹ u Europi danas trebamo sagledavati ponajprije kroz pojavu moderne države. Naime moderna država počiva na koncepciji socijalnog jedinstva, što u prvom redu znači priznavanje pojedinca kao nositelja zakonom utvrđenih prava i dužnosti. Moderna država na tlu Europe u konačnici se i konstituirala destrukcijom tradicionalno ustanovljenih zajednica. Ipak, moderna država ima i svoja ograničenja, među kojima je njezina preokupacija političkom i kulturnom homogenošću. Suvremene teorije države kao što su liberalna i nacionalistička drže da moderna država mora biti homogeno konstituirana. Gotovo sve glavne teorije države, kao što su liberalna, komunitarna i nacionalistička, uzimaju zdravo za gotovo nužnost njezine uniformne i homogene konstituiranosti. Njihovi pristupi modernoj državi razlikuju se samo u vrsti i stupnju homogenosti koju preferiraju (usp. Mesić, 2006.). Suvremena liberalna politička teorija nastoji utvrditi načela idealnog liberalnoga konstitucionalizma teorijom pravde za građane državljanu u jednoj idealnoj liberalnoj državi. Međutim, kada govorimo o današnjoj Europskoj Uniji, postavlja se pitanje članstva u toj integraciji na osnovi kulturne raznolikosti. Još je od vremena Maxa Webera članstvo u državi u osnovi bilo ili „civilno“ ili „etničko“. Civilno se općenito smatra poželjnim zbog veze

1 S obzirom na to da multikulturalizam ima dvostruko značenje: koristi se a) kao oznaka teorijskog okvira i b) kao opis javnih politika za kulturno-pluralističku integraciju u višetničkim i višekulturnim društvima. U drugom slučaju često se koristi i naziv kulturni pluralizam (Puzić, 2004:63; bilj. 6).

s državljanstvom. Ono je u načelu slobodno (ugovorno) i dobrovoljno izabrano, za razliku od etničkog, koje su liberali na različite načine shvaćali kao nešto nametnuto, nepromjenjivo, rigidno, partikularističko i isključivo (Mesić, 2006:22). Nakon Drugog svjetskog rata mnogi su se liberali nadali, kako primjećuje W. Kymlicka, da će novi naglasci na „ljudskim pravima“ riješiti i manjinske sukobe (ibid., prema: Kymlicka, 2003:7-8). Međutim pokazalo se da je, poput asimilacije, i današnja europska integracija osjetljiva na suptilne oblike rasizma. Naime sve više dolazi do izražaja činjenica kako većina imigranata u zemljama Zapadne Europe pokušava pomiriti svoje religijske i kulturne korijene sa zapadnoeuropskim načinom života s jedne strane te s institucionalnim okvirom zemlje u kojoj se nalaze s druge strane. S obzirom na činjenicu kako se u političkom diskursu unutar članica EU-a pojavila tema o propasti multikulturalnog društva, posve je razumljivo propitivanje te teme s pozicija koje polaze od načela kako postmodernističko poimanje europskog društva ipak ruši određene pokušaje nadilaženja etničkih i kulturnih rascjepa u društvu i državi.

„Multikulturalizam“ – što je to?

Pojam multikulturalizam i njegove pridjevske izvedenice, kao što su multikulturalan ili multikulturalan, pojavili su se tek nedavno u akademskim i političkim raspravama o karakteru suvremenih društava.² Široko prihvaćeno značenje multikulturalizma ne postoji, naprotiv, čini se da s velikim opsegom literature i javnih rasprava vezanih uz taj pojam nejasnoće i nesporazumi njegova određenja dodatno rastu. Multikulturalizam se ponajprije javlja kao odgovor na miješanje kulturno, društveno, etnički i religijski različitih zajednica, ali i kao zahtjev za punopravno priznavanje osobnosti neke društvene skupine. Kao pojam u svom prvotnom političkom značenju pojavio se početkom 1970-ih u Kanadi, potom u Australiji, međutim ozbiljnije i temeljitije teorijske debate započele su tek krajem 1980-ih (Mesić, 2006:68). Ranih 1970-ih pridjev multikulturalan označavao je kompromis, međusobnu ovisnost, relativizirajući univerzalizam i širu intelektualnu zajednicu. Danas je taj pojam poprimio novo značenje unutar politika Europske Unije te predstavlja svojevrсно tretiranje društva kao zbroja distinktivnih rasnih i etničkih skupina, s ciljem da se političkim dijalogom one objedine. Neki rječnici i druga izdanja opisuju multikulturalizam kao suživot nekoliko kultura u jednoj zemlji, kao pojam sličan pluralizmu kultura, ili pak kao uvjet koegzistencije etničkih, vjerskih i kulturnih skupina unutar jednog društva. Lansiranje tog pojma zapravo je vezano za

2 Pojam multikulturalizam u rječnicima i bibliografskim klasifikacijama novijeg je podrijetla, a pripisiva na su mu brojna međusobno različita značenja. Prvi put se kao pridjev pojavljuje u *The Oxford Supplement* godine 1976., s obrazloženjem da se pojavio 1941. u New Yorku kao pojam suprotan pojmovima nacionalizam i nacionalna predrasuda. Međutim treba istaknuti kako još uvijek postoje nesporazumi u znanstvenom diskursu oko datiranja prve pojave toga pojma (Mesić, 2006:55-56).

političku scenu Kanade, i upravo se tim nazivom predstavljala nova kanadska politika reguliranja međuetničkih odnosa kasnih 1960-ih i početkom 1970-ih godina.³

Konačno, teza o kulturnoj pluralizaciji suvremenih društava, što je polazišna točka u razumijevanju pojma multikulturalizma, jedno je od općih mjesta (post)moderne socijalne teorije (usp. Kymlicka, 2003.). Većini definicija multikulturalizma zajednička je tvrdnja, ili pretpostavka, kako je kultura neizostavan dio života te kako multikulturalizam teži zaštititi kulturne raznolikosti. U današnjoj Europi proces kulturne pluralizacije obilježava postojanje različitih vrijednosno-normativnih sklopova u društvu, pa je stoga i suvremena kriza multikulturalizma u Europi usko povezana s razlikama u kulturi koje su najčešće vezane uz etničku pripadnost.

Aspekti multikulturalizma u Europi

Kad je riječ o suvremenim multikulturalnim društvima, valja naglasiti kako ona nisu historijski izuzeci, štoviše, mnoge predmoderne države, posebice velika carstva (kao što su Habsburško ili Osmansko), uključivale su dvije ili više kulturnih (jezičnih, vjerskih, etničkih, rasnih) zajednica. Ovdje valja napomenuti kako posebnost i aktualna problematika multikulturalizma proizlaze iz barem dva temeljna razloga (usp. Mesić, 2006:56-67). Prvo, današnja multikulturalna društva pojavila su se (neočekivano) unatoč višestoljetnim homogenizirajućim kulturnim praksama nacionalne države. Upravo su se ona konstituirala destrukcijom tradicionalnih kulturnih, prvenstveno manjinskih zajednica. Drugo, multikulturalnost je postala dramatična u zemljama liberalne demokracije jer su one poštivanje različitosti uvele u same temelje svojih konstitucija ili svoga zakonodavstva, a svoju sposobnost integracije različitosti učinile su jednom od civilizacijskih naprednosti (superiornosti). U tom smislu asimilacija (više ili manje nasilna), koja je donedavno bila praktično primjenjivana, a teorijski (ideološki) racionalizirana kao najbolje sredstvo „integriranja“ manjinskih skupina u dominantno većinsko stanovništvo, odjednom nije prihvatljiva, a ni učinkovita, kako se prije vjerovalo. Američki filozof židovskog podrijetla Horace Kallen još je 1915. osporio (ne) službenu američku ideologiju „kotla za taljenje“ (engl. *melting pot*) zbog prakse jednostrane asimilacije useljenika prema anglokonformističkom modelu (Puzić, 2004:63). Promotrimo li današnje „buđenje“ brojnih useljeničkih skupina u zemljama Zapadne Europe te istodobno jačanje „novih društvenih pokreta“, razvidno je kako su aspekti multikulturalizma vezani uz promjene koje idu u smjeru kulturnog i etničkog pluralizma. Danas manjinske i deprivilegirane skupine u Europi, odnosno njihovi zastupnici,

3 Multikulturalizam su zazivali (prema autorovu mišljenju, čak i izmislili) kanadski Slaveni na Prvoj konferenciji kanadskih Slavena iz 1965. godine, protestirajući protiv naziva savezne Kraljevske komisije o dvojezičnosti, gdje su upozoravali da je Kanada dom više jezika i kultura, a ne samo engleske i francuske (Mesić, 2006:56).

jasno i glasno traže priznavanje svojih razlika kao društveno jednakovrijednih. Europska Unija danas predstavlja razvijenu nadnacionalnu političku organizaciju u kojoj pitanje multikulturalizma postaje okvir za redefiniranje pojmova kao što su asimilacija i kulturni relativizam. Jasno je da se društvo ne može održati na okupu ako njegovi članovi ne dijele zajednička vjerovanja i vrijednosti. Stoga je svakom društvu potreban zajednički sustav značenja i vrijednosti. U skladu s tim, postavlja se i pitanje je li multikulturalizam u Europi danas prikladan teorijski i praktični model integracije na višetničkim i višekulturnim osnovama. Kako primjećuje B. Parekh, neki pobornici asimilacije potkrepljuju ovu tvrdnju ontološkim temeljem i smatraju kako se ljudi lagodno osjećaju u društvu sebi sličnih te im je izrazito teško poistovjetiti se s nekim koga smatraju strancem (Parekh, 2008:73). U tom smislu multikulturalizam današnjice možemo promatrati u kontekstu nove socijalne teorije u kojoj razlike ne proizlaze samo iz izbora pojedinaca, nego su uvjetovane, oblikovane i strukturirane zajedničkim povijesnim, naslijeđenim sustavom značenja i značajnosti. Proučavanja kultura općenito prvobitno su derivirana i naglašena od strane znanosti, kakva je antropologija. Međutim valja imati na umu kako kulturna antropologija, koja se temelji na konceptu kulture, ipak nije dostatna za raspravu o svim aspektima multikulturalizma. Stoga je neizbježno koristiti kategorijalni aparat koji nalazimo u društvenim oblicima kao što su jezik, mitovi, tradicija, obredi, običaji te s druge strane neizostavna politička samo-identifikacija neke zajednice koju prati politika priznavanja. U provedbenom smislu politika priznavanja trebala bi biti okosnica rješavanja problema posebnih kulturnih prilika i potreba različitih etničkih manjina, što se danas posebice očituje u multikulturalnoj formi europske identitetske politike (usp. Sršen, 2013.). Kulturne raznolikosti identiteta u europskoj stvarnosti danas odaju pesimističku perspektivu procesa koji teži sjedinjenju strukturalnih dimenzija nacionalnog identiteta s instrumentalnom racionalnosti novog europskog nadnacionalnog identiteta (Sršen, Piskač, 2012:160).

Osim kulturološkog aspekta multikulturalizma u Europi, svakako se nameće i politički aspekt, i to kroz prizmu *europskog političkog naroda*. Naime kultura je identifikacijska odrednica nacionalnog identiteta nekog naroda, pa i njezina političkog legitimiteta. U tom smislu stvaranje novog europskog identiteta ujedinjenog u konceptu EU-a danas postaje pitanje stvaranja nove multikulturalne političke zajednice. Stoga se i pitanje multikulturalizma u Europi treba sagledavati kroz društvenu pripadnost, odnosno kroz proces segmentiranja civilne strukture prema načelu etnonacionalne i/ili religijske pripadnosti. Promotri li se primjerice sam proces kulturne pluralizacije, uočava se postojanje različitih vrijednosno-normativnih sklopova u društvu, pri čemu se razlike u kulturi najčešće vežu uz etničku pripadnost (usp. Katunarić, 1994.). Imajući na umu mogućnost takvoga razvoja, treba uzeti u obzir i političke implikacije takva usmjerenja. Kad ilegalno useljništvo u Europi prijeđe granice ekonomsko-politički dopustivog ekscesa za kapitalističku ekonomiju i za funkcioniranje socijalne države,

tad je očekivani učinak uvijek vidljiv u porastu desnog populizma i ekstremizma (Paić, 2011:144). Razloge zašto multikulturalizam u Europi nije doveo niti do integracije imigranata u postojeće dominantno društvo i kulturu niti do pretvaranja dominantnog društva u kozmopolitsku kulturu treba tražiti u neravnoteži konsenzualno utvrđenog društveno-državnog mehanizma djelovanja.

Različiti teorijski pristupi multikulturalizmu

Mnogi su se autori bavili tematikom multikulturalizma, no u daljnjoj raspravi razmatramo stajališta autora koji društvene procese uzimaju kao odgovorne za kulturnu pluralizaciju, a to su: Charles Taylor, Will Kymlicka, Bhikhu Parekh i Ulrich Beck (usp. Taylor, 1994.; Kymlicka, 2003.; Parekh, 2008.; Beck, 2006.). Charles Taylor razvio je teoriju priznavanja te je jedan od rijetkih autora koji se bavi pojedincem unutar multikulturalne teorije. Kada je riječ o teoriji priznavanja, autor najprije kreće od povijesnih činjenica. On je iz historijsko-filozofijske perspektive pokušao razjasniti genezu toga koncepta i ključne probleme koje on postavlja pred liberalnu teoriju društva. Napominje kako povijest bilježi dvije bitne društvene promjene zbog kojih se moderna znanost bavi identitetom uopće, kao i priznavanjem (Taylor, 1994.). Jedna od njih svakako je kolaps tradicionalnih hijerarhija, koji je ponukao deprivilegiranu klasu da traži javno priznanje, a druga je novo razumijevanje individualnog identiteta kojime je osnažena, ali i modificirana važnost priznavanja. Svojim konceptom priznavanja pokazao je strukturalnu povezanost između razvitka individualizacije i multikulturnih zahtjeva. C. Taylor primjećuje da se pojam manjinske kulture koji koristi jedan od najistaknutijih zastupnika liberalnog multikulturalizma, Will Kymlicka, odnosi na skupinu pojedinaca koja se u nekim osobinama razlikuje od većine stanovništva i koja je danas diskriminirana (Cerutti, 2006:224). U svojoj knjizi *Liberalizam, zajednica i kultura* Kymlicka daje odgovor na jedno od najčešće postavljenih pitanja kad je riječ o sinergiji liberalizma i multikulturalizma – može li liberalizam, na sebi svojstven način, prihvatiti kulturne razlike (Kymlicka, 2003.). Autor naglašava važnost liberalnog multikulturalizma, ističući kako liberalizam ne samo da može otvoriti prostor snažnom multikulturalizmu u vidu kulturnih prava već ga u situaciji kulturne nejednakosti upravo zahtijeva (ibid., 162). Prema njegovu mišljenju, liberalizam može prihvatiti kulturnu raznolikost i priznati manjinska prava, a da to ne bude protivno poštivanju osobe kao člana političke zajednice. U raspravi o liberalnom multikulturalizmu Kymlicka razlikuje političku i kulturnu zajednicu, te samim time navodi i dva različita načina inkorporiranja pojedinaca u liberalnu državu. Naime on razlikuje *multinacionalne* i *polietničke* države kao različite tipove multikulturalnosti te tvrdi kako su danas gotovo sve liberalne demokracije ili multinacionalne ili polietničke ili – i jedno i drugo (ibid.). Od velike je važnosti za pitanje multikulturalizma i integralna teorija autora Bhikhu Parekha (Parekh, 2008.).

Autor smatra da se multikulturalizam ne tiče različitosti i identiteta *per se*, nego onih koji su utjelovljeni u kulturi i s kulturom se održavaju (ibid.). Parekh tako naglašava kako je čovjek istovremeno i prirodno i kulturno biće. Postoje različitosti koje su stvar izvora pojedinaca, ali i kulturalno derivirane različitosti. Upravo je ovaj teoretičar naglasio specifične karakteristike političke strukture multikulturalnog društva, što zahtijeva razmatranje postojećih modela integracije pomoću kojih se može ostvariti jednakost u multikulturalnom društvu. Nije se priklonio moralnom monizmu, dapače, Parekh tvrdi kako multikulturalizam priznaje da se dobar život može voditi na različite načine, uključujući monokulturnu samodostatnost, premda preferira kulturno otvoren i diverzan oblik (Mesić, 2006:103; prema: Parekh, 2000:167-72). On uviđa razliku između multikulturalnosti i multikulturalizma. Naime pridjev multikulturalan predstavlja činjenicu kulturne različitosti, a pojam multikulturalizam normativni odgovor na tu činjenicu. Autor multikulturalizam ne vidi kao političku doktrinu ili kao filozofijsku teoriju čovjeka i svijeta, nego kao pogled na ljudski život. Multikulturalno društvo ne može biti stabilno i dugotrajno bez razvijanja zdravog razuma o pripadanju istoj zajednici, te u tom kontekstu ističe: „...suvremena multikulturalna društva otvaraju probleme bez paralele u historiji. Ključni su: pomirenje legitimnih zahtjeva za jedinstvo i različitost; postizanje političkog jedinstva bez kulturne uniformnosti; inkluzija, ali ne i asimilacija; kultiviranje zdravog razuma o pripadanju svih građana, uz istodobno poštovanje njihovih legitimnih kulturnih različitosti; štovanje pluralnih kulturnih identiteta, bez slabljenja dragocjenog identiteta zajedničkog državljanstva“ (Mesić, 2006:115; prema: Parekh, 2000:336-43). Bhikhu Parekh kao zagovornik dijaloške, odnosno integralne teorije multikulturalizma u konačnici zastupa tezu kako se o multikulturalnom društvu, kakvo je europsko, ne može teoretizirati unutar jednog teorijsko-ideološkog okvira, pa tako ni unutar liberalizma. Naime liberalizam se prema definiciji sastoji od nekoliko kultura i svaka od njih svojim članovima uvjetuje distinktivan pogled na čovjeka i zajednicu kojoj pripadaju.

Daljnja rasprava ide u smjeru sagledavanja sociokulturne europske pluralizacije kroz refleksivnu modernizaciju. Kao utemeljitelj teorije refleksivne modernizacije,⁴ Ulrich Beck suvremenu sociokulturnu pluralizaciju promatra kroz prizmu oslobađanja uvjeta života i životnih stilova od statusnih ograničenja određenih tradicionalnom

4 Ovaj autor razlikuje dvije epohe, odnosno dva glavna razvojna stadija modernizacije. Epohu „obične“ modernizacije karakterizira razvitak industrijskog društva (otprilike od 1800. do sredine 20. st.), s pripadajućom strukturnom podjelom u relativno homogenu društvenu klasu i slojeve. Iako je prva faza modernizacije uzrokovala radikalne društvene transformacije, istodobno je zadržala mnoštvo tradicionalnih društvenih oblika (npr. obiteljske i spolne uloge). Druga faza, faza „refleksivne modernizacije“ određena je ponajprije nenamjeranim posljedicama proizvedenim u prvoj fazi, s jedne strane naglim umnožavanjem tehnoloških rizika, a s druge slabljenjem uvriježenih životnih oblika te društvenom pluralizacijom i individualizacijom (Puzić, 2004:61, bilj. 2; prema: Beck, 1986.).

podjelom na klase i slojeve (Puzić, 2004:61; prema: Beck, 1986.). Ovaj autor predlaže kozmopolitski pristup te smatra kako je za kozmopolitsku viziju Europe važno priznavanje razlika, ali i njihova integracija s druge strane (Beck i Grande, 2006.). Ono što autor posebno apostrofira u smislu refleksivne modernizacije države i društva jest položaj nacionalne države u Europi otvorenih granica. Napokon, Beck i Grande (2006.) vide tri scenarija budućnosti Europe kao rješenje unutarnjih napetosti i konflikata. Prvi je scenarij raspada, drugi scenarij stagnacije i treći scenarij kozmopolitizacije. Navedene scenarije opisuju na sljedeći način: „Scenarij raspada pretpostavlja da se EU lomi zbog svojih unutarnjih i vanjskih proturječja. U tom slučaju ne bi se uspjele gospodarski integrirati novopridošle istočnoeuropske zemlje i u zajednici pospješiti „pozitivna“ integracija orijentirana na tržište te reformirati i demokratizirati europske institucije. (...) Scenarij stagnacije pretpostavlja da će se u Uniju uspjeti gospodarski integrirati istočnoeuropske zemlje i održati unutarnje tržište koje funkcionira. Ali zbog sve veće heterogenosti u kolu zemalja članica neće biti moguće zaključenje političkih opcija koje korigiraju tržište na europskoj razini. (...) Scenarij kozmopolitizacije polazi od toga da se Europa nalazi na prekretnici na kojoj rasprava o osnovnim pitanjima – što drži na okupu postnacionalnu Europu – postaje neizbježna.“ (Beck i Grande, 2006:282-284)

Na tragu rečenog vidimo da se glavni teorijski prijepori o multikulturalizmu vode oko pitanja priznavanja i zaštite sociokulturne pluralizacije. U slučaju radikalnog multikulturalizma, ali i rigidnog asimilacionizma, kulture se shvaćaju kao prirodne vrste izvan društvenoga konteksta. Svi su autori mahom suglasni kako moderni pluralizam karakterizira slabljenje granica među kulturama, ali i ubrzanje promjena unutar kultura. U slučaju potonjeg posebno mjesto zauzima porast socijalne refleksivnosti, i s tim povezano nestajanje tradicije (usp. Giddens, 1995.), što uvelike utječe i na daljnje teorijske podjele kad je riječ o pojmu multikulturalizma.

Kriza politike multikulturalizma u Europi

Kao skup javnih politika multikulturalizam se u Europi pojavljuje i u političkoj teoriji koja je usredotočena na pitanja identiteta kultura i njihovog značaja u kontekstu problema javne politike i legislacije (usp. Kelly, 2002.). Sociološke i politološke perspektive neizostavne su kad je riječ o propitivanju multikulturalizma u današnjoj Europskoj Uniji. Noviji politički diskursi unutar članica Europske Unije, napose Njemačke i Francuske, upravo upućuju na kontroverziju u politikama i praksama EU-a prema pitanju multikulturalizma. Stoga daljnja rasprava ide u smjeru traženja odgovora na pitanje je li multikulturalizam u Europi uspio ili je to tek cilj koji EU treba ostvariti? Dosadašnja rasprava o multikulturalizmu pokazala je kako se on ne može objasniti „kulturalnom“ logikom koja odgovara kasnom razdoblju neoliberalizma s cijelim nizom novih diskur-

zivnih praksi.⁵ Politički diskurs više nije nadređen kulturi, već ide u smjeru politizacije kulture kao ideologije koja obuhvaća cjelokupno područje društvene dinamike i kolektivnog identiteta.

Kad je riječ o krizi multikulturalizma u Njemačkoj, ne mogu se izostaviti povijesni i politički (nepovoljni) uvjeti za razvoj multikulturalističkoga koncepta u Njemačkoj te izjave njemačke kancelarke A. Merkel da koncept multikulturalizma u Njemačkoj nije uspio.⁶ Merkel je svoju izjavu potkrijepila tvrdnjama kako je multikulturalni pristup prema kojem Nijemci i turski useljenici žive sretni jedni uz druge potpuno promašen te da oni koji žele participirati u društvu moraju ne samo poštivati njemačke zakone nego i ovladati njemačkim jezikom. Milan Mesić (Mesić, 2010.) upozorava kako je Njemačka postala i ostala multikulturalna, ali ne i multikulturalistička zemlja, te da multikulturalizam nikada nije zaživio kao službena njemačka imigracijska politika. Autor u tom smislu ističe kako multikulturalizam u Njemačkoj ne samo što nije bio oslonac politike, političkog programa ili agende nego nije našao ni svoje teorijske zagovornike koji bi razvili neku njemačku koncepciju ili inačicu (Mesić, 2010:243). Postoje mnogi povijesni, društveni i politički razlozi zbog kojih multikulturalizam u Njemačkoj nikada nije mogao oživjeti kao službena politika, no u teorijskom smislu težilo se prikazati Njemačku kao multikulturalističku zemlju koja poštuje prava imigranata i brine za njihovu jednakost u odnosu na Nijemce. Sedamdesetih godina 20. stoljeća izrazito je porastao broj stranih radnika u Njemačkoj te je taj trend i danas prisutan. Iako imaju sva pripadajuća radna i socijalna prava, oni su nerijetko isključeni iz političkog i društvenog života. Bili su uglavnom ograničeni na stvaranje socijalnih mreža vezanih uz tržište rada, ponajprije uz manufakturnu industriju, gdje su bili birani i u radničke savjete. Povijesna iskustva, osobito iz doba nacizma, odnos prema stranim radnicima učinila su posebno osjetljivim, te se o strancima, osobito u kulturnom smislu, do početka osamdesetih govorilo kao o „problemu“ (Mesić, 2006.). Ipak, počeli su se javljati glasovi i inicijative da se unaprijedi društveni i kulturni položaj kulturno različitih useljenika i njihovih potomaka, a neki od njih počeli su se od osamdesetih godina pozivati na multikulturalizam. „Krizna multikulturalizma“ javlja se s pojavom „druge generacije“, odnosno dolaskom djece migranata na tržište rada, no bez jednakih izgleda za zaposlenje i sigurnost koje su imali njihovi roditelji (usp. Mesić, 2010.). Oni se sada bore za građanska prava, koja im postaju puno važnija. Mesić ističe kako oni sada počinju osjećati krizu identiteta jer su s jedne strane postali *de facto* Nijemcima, a pred zakonom ostali stranci (ibid.). Tako se suočavaju s problemom nezaposlenosti s jedne strane te problemom uskraćivanja građanskih prava s druge. Multikulturalizam je svoj vrhunac u Njemačkoj doživio

5 Ovdje se pritom misli na procese poput postmoderne estetizacije društva, stvaranja novih diferencijalnih identiteta – rodno/spolne i rasne manjine te *queer*-populacija (usp. Žižek, 1997.; Jameson, 2002.).

6 Vidi: <http://dnevnik.hr/vijesti/svijet/merkelino-poimanje-multikulturalizma-nije-daleko-od-apartheida.html>. (15.11.2010.). Učitano: 4. veljače 2013.

početkom devedesetih godina. Poučeni iskustvom nacizma te događajima poput pada Berlinskog zida i ujedinjenja Njemačke, Nijemci počinju razvijati ksenofobiju i mržnju prema strancima, te se nakon toga počinje ozbiljno proklamirati multikulturalizam kao koncept kojim bi se jasno dalo do znanja da je njemačko društvo kulturno pluralističko. Znakovito je kako imigracijska kulturna pluralizacija, a onda i multikulturalizam sa svojim zagovaranjem kulturnih različitosti, odnosno integracije novih imigranata, uvelike pridonose reformi modela državljanstva, koja s jedne strane ukida isključivo etničko načelo, a s druge izjednačuje pripadnike drugih kulturno-etničkih skupina u njegovu stjecanju (Mesić, 2010:252). Autor zaključuje kako Njemačka nije (bila) multikulturalistička zemlja, ali jest multikulturalna, misleći pritom na to da je svaka zemlja multikulturalna (priznalo se to službeno ili ne) ako u njoj žive etnokulturno različite skupine, a multikulturalistička ako svoju multikulturalnost prihvaća i promovira pozivajući se (službeno) na (neki) model multikulturalizma.

U tom smislu postavlja se pitanje opravdanosti tvrdnji europskih neokonzervativnih političara kao što su Angela Merkel i Nicolas Sarkozy kad je riječ o „kraju“ multikulturalizma. „Ako želite doći u Francusku, očekuje se od vas da se složite s našim pravilima, a ako to ne želite, u tom slučaju niste dobrodošli“ – izjavio je u veljači 2011. bivši predsjednik Francuske Nicolas Sarkozy.⁷ Istaknuo je kako će Francuska poštovati sve različitosti među ljudima, ali građani ne žele društvo u kojem etničke manjine žive skupa s njima. Usto, izjasnio se kako smatra da je multikulturalizam promašen koncept i pozvao na obnavljanje francuskog identiteta.⁸ Nadovezujući se na te tvrdnje, postavlja se i pitanje možemo li govoriti o kraju nečega što u svom izvornom obliku u političkoj praksi EU-a zapravo nikada nije postojalo. Naime u širim razmjerima multikulturalizam jest anglosaksonska politika SAD-a, Kanade i Australije. Međutim različite povijesti država Novog svijeta i Europe jedan su od osnovnih razloga zašto model multikulturalizma Novoga svijeta ne uspijeva u europskim državama. Neuspjeh njegove primjene na europska društva treba tražiti i u činjenici da su europska društva drugačije povijesno strukturirana u odnosu na Novi svijet. Stranci u Njemačkoj i stranci u Kanadi nisu isto. Njemački useljeni stranci, „gastarbajteri“, nisu pripadnici nekih etničkih skupina, već su uvijek između asimilacije i integracije, odnosno žive u „paralelnom društvu“. Kriza multikulturalizma u ovom slučaju pokazuje kako je ona zapravo uzrokovana politikom integracije stranaca/useljenika, odnosno politikom građanstva/državljanstva. U tom pogledu Habermasov zahtjev za konstituciju suverenosti nadna-

7 Mrežni izvor: www.24sata.hr/svijet/sarkozy-ukoliko-zelite-doci-u-francusku-prilagodite-se-209550. Učitano: 4. veljače 2013.

8 S tvrdnjom da je multikulturalizam promašen koncept složili su se u isto vrijeme i drugi europski lideri, poput njemačke kancelarke Angele Merkel, britanskog premijera Davida Camerona, bivšeg premijera Australije Johna Howarda te bivšeg premijera Španjolske José Marie Aznara. Mrežni izvor: www.index.hr/vijesti/clanak/svi-europski-lideri-se-slozili-multikulturalizam-je-promasaj/537489.aspx. Učitano: 14. ožujka 2012.

cionalne zajednice iz ideje političkog subjekta transnacionalnoga građanina izravno dotiče pitanje o nemogućnosti izgradnje identiteta „odozgo“ jer izgradnja „odozdo“ vodi u pogubni etnički nacionalizam dominantne kulture (usp. Habermas, 1994.; Paić, 2011.). Habermas smatra da se pitanje legitimacije jednog poretka ideja u društvu i državi na globalnoj razini uvijek pokazuje kao pitanje ideologijskog opravdanja tog poretka uopće (usp. Habermas, 1982.). Kad je naime Angela Merkel izjavila da je dugogodišnja politika njemačkog multikulturalizma propali projekt s obzirom na to da nije došlo do političke integracije kulture „drugih“ u njemačku dominantnu kulturu, tad je zapravo izrečena istina o duhu europskoga (i uopće liberalnog) multikulturalizma (Paić, 2012:142). Govor o „kraju“ multikulturalizma treba promišljati i u smjeru kraja jedne liberalne ideologije, ili barem njezina pokušaja da postane društveno prihvatljiva. To istovremeno potiče i pitanje je li u konačnici ipak riječ o kraju multikulturalizma kao neuspjeloj politici kulturnih razlika. Ako uzmemo u obzir činjenicu da je postojanje antiimigrantskih stranaka u Europi u porastu te da je u posljednjih deset godina sve vidljivija „islamofobija“, prizore s talijanske Lampeduse, gdje se karabinjeri tuku s ilegalnim useljenicima, kao i negativni ishod švicarskog referenduma o gradnji džamija i minareta, i to u zemlji koja je etnički heterogena, jasno je da se u sociokulturnom diskursu moraju stvoriti novi metodološki okviri razumijevanja nove fenomenologije stranca i ksenofobije, ali imajući u vidu da stranac može biti „stranac“ i unutar svog tipa sociokulturnog prostora.

Religijski aspekt multikulturalizma u Europi

Kad je riječ o suvremenim problemima multikulturalizma u Europi, neizostavno je istaknuti ulogu religijskog identiteta u sve sekularnijoj Europi. Sekularisti smatraju kako su religija i politika potpuno različite djelatnosti, te da ulaze u različita područja života. Sekularističke teze počivaju na inačici odvajanja *države* i *religije*, gdje se država ne bi smjela rukovoditi religijskim tretiranjem građana, te inačici odvajanja *politike* i *religije*. U tom smislu svaka bi se politička rasprava trebala voditi samo u sekularnim terminima. Iako su mnogi autori predviđali porast sekularizacije krajem 20. i početkom 21. stoljeća, svjedoci smo činjenice kako religija još uvijek igra značajnu ulogu u životima pojedinaca te u društvu općenito. Kulturno i religijski pluralna društva zahtijevaju visok stupanj tolerancije među različitim društvenim skupinama, pa tako jedan od vodećih teoretičara o ulozi religije u javnom životu Bhikhu Parekh ističe kako se država treba brinuti samo za sekularne stvari, ali se o njima ne bi smjelo odlučivati samo na sekularnim temeljima (Parekh, 2000.). Iako bi situacija visoke tolerancije i međusobnog poštivanja bila idealna, nerijetko se susrećemo sa slučajevima kada želja za integracijom često plaća cijenu odricanja od nekih elemenata religijskog života, bilo obreda, bilo vanjskih obilježja pripadnosti. Primjer Francuske i postojećeg zakona o

nenošnju burki u javnim institucijama nameće pitanje o tome u kojoj se mjeri vjera kao privatna stvar može odvojiti od javne sfere, a da se pritom ne narušavaju slobode pojedinaca? Ovdje svakako valja imati na umu da pripadnici određene vjere svoju vjersku pripadnost vide kao snažan indikator društvenog, ali i političkog identiteta. S jedne strane religijska identifikacija može biti snažno sredstvo integracije i unutarnje društvene kohezije, dok s druge strane može djelovati razorno i destruktivno po integraciju izvana, odnosno izvan neke homogene skupine. Sekularni razlozi da se državljanima mora apstrahirati od njihovih vjerskih uvjerenja nailaze na niz dvojbi budući da je u pluralističkim demokracijama nemoguće tražiti suzdržavanje od djelovanja temeljem vjerskih uvjerenja.

Nedvojbeno je kako se problemi multikulturalizma u Europi ne vežu samo uz pitanja iseljenika ili „etniciteta“, već su velikim dijelom usmjereni na priznavanje religijskog identiteta. Multikulturalno okruženje ima svoje učinke i na religijsko-kulturne identifikatore unutar odnosa među skupinama. Za razliku od Sjedinjenih Država, koje također imaju veliku muslimansku populaciju, u mnogim se utjecajnim krugovima EU-a drži kako više od petnaest milijuna muslimana koji žive u Uniji predstavlja ozbiljnu kulturnu i političku prijetnju (Parekh, 2008:87). Takva stajališta poprimaju otvoreniji oblik napada na multikulturalizam, gdje se muslimane smatra odgovornima, a multikulturalizam je postao eufemizam za muslimane.⁹ O društvenom položaju manjinskih identiteta javna rasprava vodila se još osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća, a danas je u Europskoj Uniji vidljiva situacija sve veće polarizacije dvaju suprotstavljenih stajališta – jačanja nacionalne kulturne pripadnosti i multikulturalizma. To se posebice pokazalo na francuskom primjeru zabrane nošenja burki u javnim ustanovama, što je izazvalo buru protesta pripadnika islamske vjeroispovijesti diljem Francuske, ali i Europe. Primjer Francuske sa šest milijuna muslimana, prve zemlje u Europskoj Uniji u kojoj je 2011. izglasan zakon o zabrani nošenja burki, nakon čega je uslijedio val protesta, objašnjava zašto su zahtjevi za legalno-pravnu zaštitu manjinskih kultura žarišna točka današnje multikulturalne Europe.¹⁰ Stoga je jasno zašto multikulturalisti osobito

9 Bhikhu Parekh uočava kako od osamdesetih godina 20. stoljeća islam u Europi postaje važno područje istraživanja. U Švedskoj je 1986. održana konferencija pod prikladnim nazivom „Nova islamska prisutnost u Europi“. Na takvoj je pozadini u Britaniji iste godine izbila „afera Rushdie“, a u Francuskoj „afera burke“. U oba slučaja riječ je bila o mladim ljudima koji su ponekad djelovali suprotno željama svojih roditelja. Europa je otkrila svoje muslimane i počela ih se bojati. U SAD-u se počela javljati osobita amerikanizirana inačica islama, zasnovana na jasnom razlučivanju vjerskih od svjetovnih stvari; svaki je musliman dobio pravo sam tumačiti Kuran, džamije su dobile svjetovna upravna vijeća, čija je riječ u konačnici iznad imamove itd. (Parekh, 2008:87; bilj. 2).

10 Anкета među Francuzima o pitanju burki pokazala je da je 57 posto njih za njihovu zabranu. Burku u Francuskoj nosi oko 1900 žena, prema državnim podacima. Polovina ih živi na području Pariza i 90 posto njih mlađe je od 40 godina. Vidi: <http://www.jutarnji.hr/zena-u-burki-ne-moze-biti-francuski-nja/515656/>. Učitano: 4. veljače 2013.

kritiziraju tezu o etičkoj neutralnosti građanskih prava, navodeći da liberalna usredotočenost na individualna prava i slobodu izbora pojedinca zanemaruje činjenicu da svaki takav izbor ovisi o implicitnom vrijednosnom stajalištu (Puzić, 2004:65). Upravo u tom kontekstu trebamo sagledavati i zahtjeve manjinskih kultura u Europi za legalno-pravnu zaštitu. Konačno, svakako treba istaknuti činjenicu kako se multikulturalizam u političkoj filozofiji i europskoj praksi danas shvaća kao zahtjev da političko društvo treba priznati jednak položaj svih zajednica koje mu pripadaju, neovisno o tome kojim kulturama transcendiraju.

Zaključak

Aktualni problemi multikulturalizma u Europi danas su usko vezani uz problematiku kulturnog pluralizma, koji dolazi u središte akademskog zanimanja krajem šezdesetih godina dvadesetog stoljeća. U to se vrijeme ideal politički i kulturno homogenog društva postupno zamjenjuje idealom multikulturalnog društva. To je svakako utjecalo na to da se ideja multikulturalizma od kraja šezdesetih godina dvadesetog stoljeća do danas promatra u okvirima pitanja etničke raznovrsnosti, integracije manjina, no danas se akademske rasprave sve više usmjeravaju prema integrativnim funkcijama multikulturalizma i subjektivnom značenju etniciteta. U toj koncepciji etnos postaje žarišni koncept koji vezuje kulturu i prostor, stvarajući tako novi društveni kontekst. Pitanje multikulturalizma u europskoj politici danas uključuje sve probleme koji mogu nastati zbog kulturne heterogenosti: prava skupina i njihovo predstavljanje, prava i status imigranata, priznavanje manjina, status novih društvenih pokreta i sl. To su istovremeno dugovječni problemi političke teorije i prakse. Rezultat multikulturalizma u Europi paradoksalan je zbog toga što je ideju integracije pretvorio u ideologiju isključenja na temelju univerzalnosti sloboda. Unutar članica EU-a, i to utemeljiteljica europskih integracija, neumitno dolazi do problema nadnacionalnog državljanstva/građanstva i do njegove negacije u praksi, što je posljedica nemogućnosti depolitizacije multikulturalizma sredstvima političkih mehanizama.

Naime sve se moderne države suočavaju s problemom multikulturalizma, čak i onda kad su daleko od toga da ga priznaju kao relevantnu političku agendu, a kamoli kao službenu politiku. Razlozi zbog kojih dolazi do kulturnih heterogenosti unutar jedne zemlje različiti su, a neki od njih mogu biti postkolonijalizam, globalizacija, međunarodne migracije, reafirmacija nacionalnih manjina, osvješćivanje domorodačkih naroda, politika identiteta te drugi. U tom smislu multikulturalizam kao odraz procesa kulturne pluralizacije obilježava postojanje različitih vrijednosno-normativnih sklopova u europskom društvu. Današnji „europski multikulturalizam“ svakako treba sagledavati kroz suvremeno priznavanje različitosti, koje je ponajprije vezano uz javnu

raspravu u sklopu koje građani mogu razjasniti svoj odnos prema tradiciji, kako vlastitoj, tako i tuđoj.

Literatura:

- Beck, U.; Grande, E., *Kozmopolitska Europa. Društvo i politika u drugoj moderni*, Zagreb, Školska knjiga, 2006.
- Beck, U., *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in Eine andere Moderne*, Frankfurt, Suhrkamp, 1986.
- Castells, M., *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb, 2002.
- Cerutti, F. (ur.), *Identitet i politika*, Zagreb, Politička kultura, 2006.
- Cifrić, I., „Raznolikost kultura kao vrijednost“, *Socijalna ekologija*, svezak 16, br. 2-3 (185- 214), Zagreb, 2007.
- Cvitković, I., *Identitet i religija*, Sarajevo, Diskursi, 2011.
- Giddens, A., *Konsequenzen der Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt a/M., 1995.
- Habermas, J., *Die Einbeziehung des Anderen*, Suhrkamp, Frankfurt a/M., 1996.
- Habermas, J., *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Naprijed, Zagreb, 1982. (prijevod: Marijan Bobinac)
- Habermas, J., „Citizenship and National Identity“, u: van Steenberg, B. (ur.), *The Condition of Citizenship*, Sage Publications, London, 1994.
- Jameson, F., *A Singular Modernity*, Verso, London-New York, 2002.
- Katunarić, V., *Labirint revolucije*, Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1994.
- Kelly, P., „Introduction: Between Culture and Equality“, u: Paul Kelly (ur.), *Multiculturalism Reconsidered, Culture and Equality and its Critics*, Polity Press, 1-17, 2002.
- Kymlicka, W., *Liberalizam, zajednica i kultura*, Zagreb, Deltakont, 2003.
- Kurelić, Z., „S kulturnom revolucijom ili bez nje“, Zagreb, *Politička misao*, svezak XLII, br. 4, str. 17-24, 2005.
- Mesić, M., *Multikulturalizam. Društveni i teorijski izazovi*, Zagreb, Školska knjiga, 2006.
- Mesić, M., „Multikulturalizam u Njemačkoj“, Zagreb, *Migracijske i etničke teme*, 26,3:243-262, 2010.
- Paić, Ž., „Identitet kao dispozitiv moći: kraj ideologije ili politike multikulturalizma?“, Zagreb, *Politička misao*, svezak 49, br. 1, str. 126-151, 2012.
- Paić, Ž., „Levijatan od porculana: Pitanje Europe danas ili *missing-link* identiteta bez moći“, *Europski glasnik*, 16:13-40, 2011.
- Parekh, B., *Nova politika identiteta*, Zagreb, Politička kultura, 2008.

- Parekh, B., *Rethinking Multiculturalism, Cultural Diversity and Political Theory*, New York, Palgrave, 2000.
- Puzić, S., „Multikulturalizam i izazovi posttradicionalne pluralizacije“, Zagreb, *Politička misao*, svezak 41, br. 4, str. 59-71, 2005.
- Semprini, A., *Multikulturalizam*, Beograd, Clio, 1999.
- Sršen, A.; Piskač, D., „Hrvatski nacionalni identitet i Europska unija“, *Slavia Meridionalis*, Studia Slavica et Balcanica, (12). Varšava, SOW, Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, 2012.
- Sršen, A., *Beyond Multiculturalism in Europe – Rethinking Equality in the Age of Inequalities*, Book of Proceedings, The International Conference on Education, Culture and Identity, Sarajevo, International University of Sarajevo, 2013.
- Taylor, C., “The Politics of Recognition“, u: Amy Gutmann (ur.), *Multiculturalism, Examining the Politics of Recognition*, Princeton University Press, 25-74, 1994.
- Vujadinović, D., “On European Identity“, Beograd, *Synthesis philosophica*, svezak 26, br. 1, 2011.
- Žižek, S., “Multiculturalism, or, the Cultural Logic of Multinational Capitalism“, *New Left Review*, 225:28-51, rujan-listopad, 1997.

Mrežni izvori:

- <http://www.24sata.hr/svijet/sarkozy-ukoliko-zelite-doci-u-francusku-prilagodite-se-209550>. Učitano: 14. ožujka 2012.
- <http://www.index.hr/vijesti/clanak/svi-europski-lideri-se-slozili-multikulturalizam-je-promasaj/537489.aspx>. Učitano: 14. ožujka 2012.
- <http://www.vecernji.ba/vijesti/breivik-ne-priznajem-norveski-sud-vi-podrzavate-multikulturalizam-clanak-398664>. Učitano: 15. svibnja 2012.
- <http://dnevnik.hr/vijesti/svijet/merkel-njemacki-koncept-multikulturalnog-drustva-je-propao.html>. Učitano: 1. ožujka 2014.
- <http://dnevnik.hr/vijesti/svijet/merkelino-poimanje-multikulturalizma-nije-daleko-od-apartheida.html>. Učitano: 4. veljače 2013.

Summary

This paper examines the issue of multiculturalism in Europe in the context of post-traditional social pluralization. For that purpose, the paper analyses the European social processes through the concept of culture, opening up the issue of the theory of reflexive modernization. Apart from the cultural aspect, there arises the political aspect of multiculturalism through the prism of the European political nation. The result of multiculturalism in Europe is paradoxical in that it turned the idea of integration into the ideology of exclusion based on the universality of freedoms. In de-territorialized areas of the European Union there have been issues of supranational citizenship and its negation in practice as a result of the inability to de-politicize multiculturalism by means of political mechanisms. In this regard, the debate on the dilemma whether the project of multiculturalism aimed at group rights and the recognition of culturally diverse communities in European society has caused more harm than benefit still remains open.

Keywords: *multiculturalism, Europe, pluralization, modernization, European society.*